

ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΡΟΔΟ**

από τον

ΝΙΚ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ*

1. ΣΠΗΛΑΙΟ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ (ΒΟΥΝΙ) ΚΑΛΥΘΙΩΝ (Α.Σ.Μ. 4423)

Ιστορικό: Το σπήλαιο είναι επίσης γνωστό ως *Σπήλαιο της Καλαμωνιάς* από την ονομασία της ευρύτερης περιοχής. Οι ντόπιοι το θεωρούν μέρος ενός εκτεταμένου δικτύου, που συνδέεται με κάποιο βάραθρο στην κορυφή του βουνού και βγαίνει στην απέναντι (α-νατολική) πλευρά του. Άλλοι το θέλουν να φτάνει ως τα ενάλια σπήλαια του Ερημοκάστρου. Λένε όμως πως αυτό είναι πολύ δύσκολο να εξακριβωθεί, καθώς όσοι προχώρησαν πέρα από κάποιο σημείο, αντιμετώπισαν αναπνευστικά προβλήματα από έλλειψη οξυγόνου.

Θέση - Προσπέλαση: Η θέση του σπηλαίου είναι στη ΒΔ. πλευρά του όρους Ψαλίδι ή Βουνί, που εκτείνεται μεταξύ Καλυθιών και Αφάντου, σε υψόμετρο 290 μ..

Βγαίνοντας από την κοινότητα Καλυθιών προς Ψίνθο, μπαίνουμε αριστερά στα 1800 μ. προς το εκκλησάκι του Αγ. Γεωργίου. Εκεί αφήνουμε τα αυτοκίνητα και βλέπουμε ψηλά στα απότομα βράχια την είσοδο του σπηλαίου να δίνει την εντύπωση πως η πρόσβαση σ' αυτήν είναι αδύνατη χωρίς ειδικές τεχνικές. Καθώς όμως διασχίζουμε το δασύλλιο από πεύκα πίσω από την εκκλησία και αρχίζουμε την ανάβαση, βλέπουμε πως το μονοπάτι, αν και λίγο επικίνδυνο, είναι βατό και χωρίς τεχνικά μέσα.

Περιγραφή σπηλαίου: Η είσοδος του από κατακόρυφη ελλειψοειδής έχει περιοριστεί σε σχεδόν τριγωνική – μάλλον από πολύ παλιά – με λιθοδομή και επικωμάτωση από την πλευρά του προθαλάμου. Οι διαστάσεις της είναι 2,3 x 3,5 μ. και ανοίγεται προς Δ..

Ο προθάλαμος (I) είναι ιδιαίτερα ευρύχωρος (14 x 7 μ.). Το ύψος του σε μερικά σημεία φτάνει τα 10 μ.. Προς τα δεξιά γίνεται ανηφορικός και κλείνει. Σταγονορροή υπάρχει, αλλά οι λιθωματικές μορφές είναι διαβρωμένες και σαθρές. Στα αριστερά ξεχωρίζει ένας ογκόλιθος με επίπεδη επιφάνεια και πίσω του η είσοδος της *Μαύρης Αίθουσας*. Στην αριστερή της πλευρά υπάρχει καλοφτιαγμένη τριγωνική εσοχή ύψους περ. 30 εκ., μάλλον της ελληνιστικής περιόδου, οπότε και πιθανολογείται λατρευτική χρήση του χώρου.

Η *Μαύρη Αίθουσα* (II) είναι ένας χώρος διαστάσεων 9 x 9 x 7 μ. στα Β. του προθαλάμου. Εδώ πραγματοποιήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των ανασκαφών του κ. Αδ. Σάμψων. Φαίνεται όμως πως κάποιοι προσπάθησαν να τις «συνεχίσουν». Ίσως να είναι οι ίδιοι που

* ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Ν. Υπεύθυνος Τοπικού Τμήματος Ε.Σ.Ε. Δωδεκανήσου.

** *Speleological research of Rhodes, Greece.*

με ανεκδιήγητη βαρβαρότητα έχουν σπάσει και αρκετούς σταλακτίτες και σταλαγμίτες. Η οροφή της αίθουσας είναι μαυρισμένη από φωτιές και το δάπεδο - το μεγαλύτερο μέρος του είναι σκαμμένο - γεμάτο ίχνη «πολιτισμού» (κουνσέρβες, πλαστικά κ.ά.). Το μαύρισμα, πάντως, της οροφής δεν είναι αποκλειστικά σύγχρονη υπόθεση, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των επικώσεων του δαπέδου αποτελείται από υπολείμματα καύσεων. Όμορφοι, πάντως, είναι οι σταλακτιτικοί σχηματισμοί απέναντι από την είσοδο.

Αλλάζοντας τελείως κατεύθυνση, μπαίνουμε στην *Κεντρική Αίθουσα* (III), η οποία είναι προσβάσιμη και από τον προθάλαμο μέσω ενός χαμηλού περάσματος. Είναι ένας χώρος με οριζόντιο πατημένο δάπεδο, διαστάσεων 10,5 x 8 x 7 μ., ο τελευταίος που δέχεται λίγο φως από έξω και ο τελευταίος που παρουσιάζει φερτές επικώσεις από το εξωτερικό. Ο διάκοσμός του δεν είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακός. Στο μέσα άκρο του φαίνεται άλλο ένα τμήμα των ανασκαφών, ενώ στα αριστερά ανοίγεται ένα μικρό πατάρι.

Ένα στενό πέρασμα 3-4 μ., μας φέρνει μπροστά σε ένα σωρό από μεγάλες πέτρες. Η πτώση τους δεν φαίνεται να έγινε και πολύ παλιά. Δεξιά, κατεβαίνουμε σε μια χαμηλότερη, κατηφορική αίθουσα (IV), με δύσβατα περάσματα μέσα και αριστερά προς όμορφα στολισμένους θαλαμίσκους, χωρίς συνέχεια. Αριστερά, ένα απότομο ανέβασμα μας φέρνει επάνω από το σωρό των ογκολίθων στο «Υπερώο» (V), το πιο στολισμένο -ως εδώ- τμήμα του σπηλαίου. Ποικίλοι σταλακτίτες και σταλαγμίτες, μικρές κολόνες με δίσκους και μέδουσες, καθώς και κοιλώματα με ενεργά gours, συνθέτουν ένα σκηνικό πολύ εντυπωσιακό για τα ροδιακά δεδομένα. Το δάπεδο εδώ είναι πολύ ανώμαλο και σχηματίζει πατάρια. Στο ψηλότερο σημείο, ένα άνοιγμα περ. 30 x 40 εκ., μόλις που μας επιτρέπει την είσοδο.

Το άνοιγμα ήταν αρχικά μικρότερο, αφού φαίνονται βέβαια ίχνη τεχνητής διεύρυνσης. Στο εσωτερικό του δυσπρόσιτου αυτού χώρου (VI) -διαστάσεων 7 x 4 x 2 μ. - βρίσκουμε αξιόλογο στολισμό, ένα όμορφο υπερυψωμένο gour και λάσπη από guano. Εδώ εμφανίζονται τα τελευταία όστρακα, μάλλον από αγγεία που χρησιμοποιούνταν για τη συλλογή νερού, που συγκεντρωνόταν από τη σταγονορροή. Στα αριστερά, μία οριζόντια σχισμή 50 x 20 εκ., ύστερα από τεχνητή διεύρυνση προς τα κάτω, μας οδήγησε στο μεγαλύτερο θάλαμο (VII) του σπηλαίου. Ο θάλαμος αυτός είναι αρκετά πιο υγρός, με ανώμαλο και λασπώδες δάπεδο και ξεχωρίζει για το πλήθος και την ποικιλία των λιθωματικών μορφών του. Για κάποιο λόγο που δεν μπορούμε να εξηγήσουμε, οι σχηματισμοί εδώ είναι εύθραυστοι και εύθρυπτοι σαν κωμάτινοι, παρόλο που η υγρασία και η σταγονορροή είναι κανονικές. (Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται σε περιπτώσεις όπου η σταγονορροή είναι υπερβολική και περιέχει χώμα το οποίο διαλύεται στην ασβεστολιθική μάζα κάνοντάς την σαθρή). Κάποια ανοίγματα ενδέχεται να συνεχίζουν, αλλά αυτό είναι δύσκολο να εξακριβωθεί προς το παρόν.

Το σκαρίφημα που περιέχεται στην αναφορά του κ. Σάμπων είναι πιθανό να έγινε «με το μάτι» και παρουσιάζει κάποια απόκλιση ως προς τον προσανατολισμό και το σχήμα των αιθουσών VI και VII, αφήνοντας ανοικτό το ενδεχόμενο να μην ταυτίζονται με τις αντίστοιχες του δικού μας χάρτη.

Αρχαιολογικά δεδομένα: Οι ανασκαφές στο σπήλαιο έφεραν στο φως μερικά από τα αρχαιότερα ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας στη Ρόδο. Ανεσκάφησαν 15 στρώσεις σε συνολικό βάθος 2,80 μ., αποκαλύπτοντας πλήθος ευρημάτων τερασίτου ενδιαφέροντος. Βρέθηκε κεραμική σχεδόν εξ' ολοκλήρου νεολιθική (με ελάχιστη ελληνοιστική), άβαφη, έγ-

χρωμη και γραπτή, σε μεγάλη ποικιλία σχημάτων και μοτιβων. Θραύσματα από μελμβαφή αγγεία παρουσιάζουν εξαιρετικά λεπτή εργασία και άψογη στίλβωση. Ακόμη βρέθηκε μεγάλος αριθμός εργαλείων από κοινή πέτρα (ψαμμίτης, ασβεστόλιθος κ.ά), από πυριτόλιθο, αλλά κυρίως από οφιδιανό, προερχόμενο από τρεις διαφορετικές περιοχές (Μήλο, Γυαλί Νισύρου και κάποια τρίτη περιοχή -μάλλον στη Μ. Ασία). Αξίζει επίσης να σημειωθεί το σπάνιο φαινόμενο της εμφάνισης, σε νεολιθικά στρώματα, χάλκινων εργαλείων.

Δεν υπάρχουν ακέραιοι σκελετοί, αλλά ένας περιορισμένος αριθμός ανθρωπίνων οστών (κυρίως δόντια και τμήματα κρανίων και άκρων από 20 συνολικά άτομα) βρέθηκε στα βαθύτερα στρώματα. Η διατάραξη κάποιων στρωμάτων δεν αποκλείει να είχε προϋπάρξει περίοδος ταφικής χρήσεως, ακολουθούμενη όμως από εκταφή των οστών για κατοίκηση. Η θέση αυτή θεωρείται μέρος μιας «κοινότητας» της εποχής, με βάση ένα υποθετικό οικιστικό κέντρο στον κάμπο των Καλυθιών και σε πιθανή σχέση με τις εγκαταστάσεις στην περιοχή του Ερμιοκάστρου και του Πρ. Ηλία Αφάντου.

Από τα βιοαρχειολογικά και παλαιοβοτανικά ευρήματα προκύπτει πως η κατοίκηση στο σπήλαιο δεν ήταν περιστασιακή αλλά τουλάχιστον εποχική, για δύο περιόδους το χρόνο. Οσά κ ζώων και ψαριών μαρτυρούν τόσο κυνηγετική και αλιευτική δραστηριότητα, όσο και εκτροφή οικοσίων ζώων (κότες). Χρονολογικά, το διάστημα της κατοίκησης αυτής τοποθετείται στις περιόδους NAN I – III (Νεότερη Αιγαιακή Νεολιθική), δηλαδή από το τέλος της 6ης ως το τέλος της 4ης χιλιετίας, οπότε το σπήλαιο εγκαταλείπεται λόγω αλλαγής των κλιματολογικών συνθηκών, αλλαγής που είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή των καλλιέργειών και τη δραματική αύξηση της υγρασίας (και συνεπώς της σταγονορροής) στο εσωτερικό του, ώστε να μην είναι πλέον κατοικήσιμο.

Μικροκλίμα - Πανίδα: Η θερμοκρασία στο εσωτερικό του σπηλαίου είναι 16-17 °C. Περιστασιακά συναντάμε λίγες νυχτερίδες. Αρκετά είναι τα έντομα (ορθόπτερα, μυριάποδα, λεπιδόπτερα), τα ισόποδα και οι αράχνες, συχνά τα ίχνη ποντικών, ενώ ολοφάνερη είναι η συχνή παρουσία κασικιών στον προθάλαμο και τους δύο πρώτους θαλάμους. Δυστυχώς, το ίδιο συμβαίνει και με την ανθρώπινη παρουσία.

Σε νεότερη (10/98) επίσκεψη, που έγινε για δειγματοληψία σπηλαιοβίων από τον κ. Κ. Παραγκαμιάν, βρέθηκε νέο είδος εντόμου (;), το οποίο θα μελετηθεί στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και στη συνέχεια στη Γαλλία.

Επίλογος: Παρόλο που η εργασία αυτή αρχίζει να συντάσσεται στα τέλη του 1998 και είναι η πρώτη για λογαριασμό της Ε.Σ.Ε., πολλοί αλλοδαποί έρχονται και αναζητούν το σπήλαιο βάσει πληροφοριών που έχουν ήδη από τη χώρα τους.

Ο νεοσύστατος δήμος Καλλιθέας έχει εκδηλώσει ενδιαφέρον για την ανάδειξη του σπηλαίου, το οποίο όμως δεν ενδείκνυται για τη συνήθη τουριστική αξιοποίηση, καθώς λόγω της θέσης και των στενών του περασμάτων δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστεί επισκέψιμο. Η αξιοποίηση όμως αυτή είναι δυνατόν να γίνει μέσω μιας μόνιμης έκθεσης υλικού σχετικού με το σπήλαιο, σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο του δήμου μαζί με άλλα, αρχαιολογικού και ευρύτερου τουριστικού ενδιαφέροντος, θέματα.

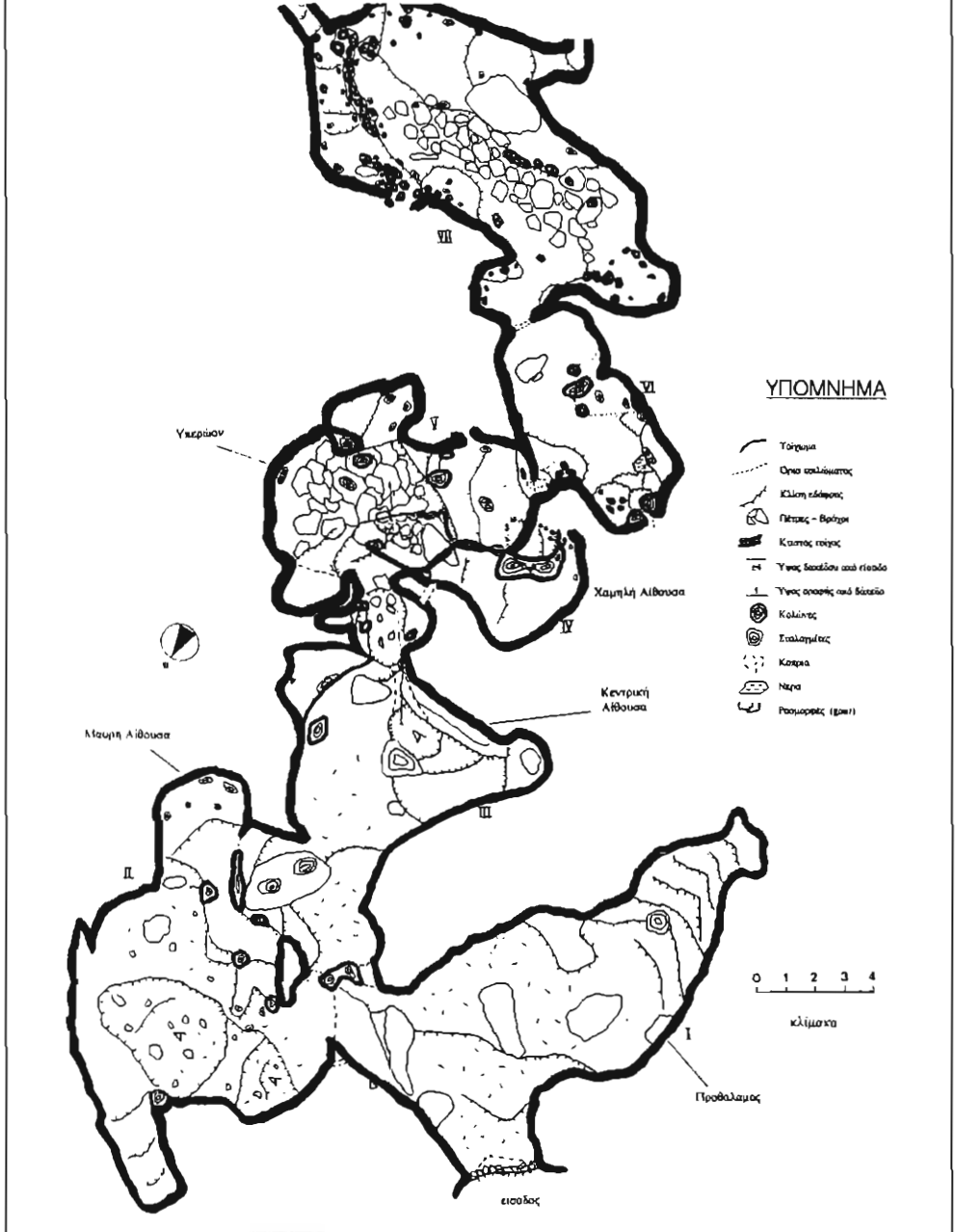
Στο σημείο αυτό, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε και από τη θέση αυτή τον Πρόεδρο του Τοπ. Τμήματος Κρήτης της Ε.Σ.Ε. κ. Καλούστ Παραγκαμιάν, ο οποίος τόσο πνευματικά όσο και σωματικά, συνέβαλε στην ολοκλήρωση της εξερεύνησης και της παρούσης μελέτης.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΠΗΛΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΣΠΗΛΑΙΟ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ (ΒΟΥΝΙ) ΚΑΛΥΘΙΩΝ (Α.Σ.Μ. 4423)

ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ: ΝΙΚΟΣ & ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ: Ν. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

2. ΣΠΗΛΑΙΟ «ΝΕΩΣΟΙΚΟΣ» ΠΑΡΑΛΙΑΣ ΤΡΑΟΥΝΟΥ ΚΑΛΥΘΙΩΝ (Α.Σ.Μ. 7017)

Το σπήλαιο βρίσκεται στους νοτίους πρόποδες του λόφου του *Ερημοκάστρου* ή «*Τραουνού*», στο Β άκρο της μεγάλης παραλίας του όρμου Αφάντου. Η είσοδός του απέχει 5-6 μ. από τη θάλασσα, βρίσκεται στο ίδιο ύψος με την υπόλοιπη παραλία και είναι περίπου τριγωνική, με ύψος 5 μ. και πλάτος 6 μ. Το δάπεδο του σπηλαίου καλύπτεται από κροκάλες και κατακλύζεται συχνά από κύματα που μεταβάλλουν τη μορφολογία του, στερώντας έτσι την ακρίβεια από τους υψομετρικούς υπολογισμούς. Πολλοί αναφέρουν ότι θυμούνται, σε περιόδους που η θάλασσα τραβούσε τα χαλίκια του δαπέδου, να υπήρχε πέρασμα προς το σπήλαιο «Νεώσοικος II» (Α/Α: 37) στην ανατολική πλευρά.

Η παραπάνω ονομασία είναι αυθαίρετη, καθώς δεν αναφέρεται από τους ντόπιους καμία ιδιαίτερη ονομασία. Υπολείμματα κονιάματος σε αρκετά σημεία της εισόδου δείχνουν ότι κάποτε (μάλλον επί παλοκρατίας) επιχειρήθηκε το φράξιμο ή ο περιορισμός της. Μεταξύ άλλων πιθανολογείται η χρήση της ως «ταρσανά» για τη φύλαξη θαρκών. Άλλωστε, ο ορμισκος υπήρξε αρχαίο λιμάνι, ίσως και από τα Μυκηναικά ακόμη χρόνια. Ο Φωτίου θεωρεί τον όρμο αυτόν ως ένα από τα λιμάνια του εκτεταμένου δήμου με κέντρο τον *Σαραντάπηχο* (μετ. Καλυθίων-Πασίδας), που πιστεύει πως ήταν η αρχαία Αχαΐα της Ρόδου.

Η ονομασία *Τραουνού* έχει δοθεί στον όρμο και στο λόφο του *Ερημοκάστρου*, με το κυκλώπειο τείχος στην κορυφή και τους μυκηναικούς τάφους στους πρόποδες. Εδώ τοποθετείται ο αρχαίος δήμος *Αστυπαιαίς* και η βυζαντινή πόλη *Ερμεία* ή *Αρμία*. Το *Τραουνού* δεν έχει ετυμολογηθεί με βεβαιότητα και ενδέχεται να προέρχεται είτε από το μυκηναικό TARANU (Φωτίου) είτε από το περιεκτικό «τρα(γ)ο(β)ουνός» (Παπαχριστοδούλου), ενώ ο Biliotti το αναφέρει *Τραινού*. Η ντόπια λαϊκή εκδοχή που το συνδέει με τον αυτοκράτορα Τραϊανό, φαίνεται μάλλον αβάσιμη. Παρόμοια ονόματα απαντούν στην Τήλο (*Τραούνα*) και στην Πάτμο (*Ταρανήσι* και *Τραοβούναρο*).

Μέρος ενός ευρύτερου δικτύου διακλάσεων, το σπήλαιο πρέπει να διευρύνθηκε ως το σημερινό του μέγεθος από τη δράση των κυμάτων. Τα τοιχώματα είναι γκριζος ασβεστόλιθος, με πολλές σχισμές, χωρίς πεσμένα κομμάτια. Δεν υπάρχει διάκοσμος, αλλά το χειμώνα υπάρχει αρκετή σταγονορροή, προφανώς υπεύθυνη για το ξεκίνημα απόθεσης σταλακτιτικού υλικού σε ορισμένα σημεία. Δεν υπάρχει πρασινάδα στα τοιχώματα παρ' όλο που το σπήλαιο φωτίζεται κανονικά από τον ήλιο, εκτός από την «Κρύπτη» (πρόκειται για έναν θαλαμίσκο διαστάσεων περ. 2 x 1,5 x 3 μ., αθέατο από την κύρια αίθουσα, 4 μ. από την είσοδο και στα αριστερά, με σχετικά εύκολη πρόσβαση).

Η συχνή εισροή θαλασσίου νερού από τις θαλασσοταραχές φέρνει στο εσωτερικό πλήθος αντικειμένων, με αποτέλεσμα τα νεκρά έντομα να μην αποτελούν ενδείξεις για τη μικροπανίδα του χώρου. Στην είσοδο, όμως της Κρύπτης βρέθηκε (Ιανουάριος '96) μικρή ποσότητα guano και στο εσωτερικό της -ζωντανές- αράχνες και πεταλούδες.

Το βάθος του σπηλαίου είναι 16,4 μ., το μέγιστο πλάτος 9 μ. και η επιφάνειά του γύρω στα 90 τ.μ.

3. ΣΠΗΛΑΙΑ ΚΑΤΣΟΥΝΑΣ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ

Αναφέρονται από τους ντόπιους και ως «Σπηλιές του Αγιά».

Πρόκειται για δύο δίδυμα σπήλαια με παράλληλους άξονες ανάπτυξης (B-N). Βρίσκονται στη Ν. πλευρά του ομώνυμου υψώματος, στην περιοχή Φαγιού (αρχ. Φαγάς - με φημισμένο ναό της Αρτέμιδος) Αρχαγγέλου. Η απόσταση μεταξύ τους είναι γύρω στα 30 μ. και η πρόσβαση σ' αυτά πολύ εύκολη.

Από την εθνική οδό Ρόδου - Λίνδου, 300 μ. μετά τη μονή *Τσαμπίκας της χαμηλής*, μπαίνουμε αριστερά σε χωματόδρομο. 500 μ. διασχίζουμε ένα πλάτωμα και μόλις αρχίσει ο κατήφορος προς την παραλία *Σφουγγάρια*, μπορούμε να διακρίνουμε καθαρά στα αριστερά μας τα σπήλαια, ούτε 50 μ. από το δρόμο. Το υψόμετρο εδώ είναι γύρω στα 120 μ..

α) ΣΠΗΛΑΙΟ «ΚΑΤΣΟΥΝΑ Ι» ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ (Α.Σ.Μ. 7014)

Είναι το αριστερό από τα δύο σπήλαια και το πρώτο στο οποίο μας οδηγεί το μονοπάτι. Ψηλοί βράχοι υψώνονται στα πλάγια εμπρός από την είσοδο, οι οποίοι μαζί με έναν ογκόλιθο και μία καλοφτιαγμένη ξερολιθιά σχηματίζουν προαύλιο, αυτό που στο σχεδιάγραμμα ονομάζω «αίθριο».

Η είσοδος είναι τριγωνική με πλάτος 5 μ. και άλλο τόσο ύψος.

Το δάπεδο καλύπτεται από κοπριά, πέτρες και -σε μερικά σημεία- από σταλακτιτικό υλικό. Στα δεξιά και κατά μήκος του κεντρικού άξονα ανοίγεται κοιλώμα διαστάσεων 5 x 2 μ., που χωρίζεται με χαμηλή ξερολιθιά (0,5 μ.). Στο βάθος, πεσμένοι ογκόλιθοι φτάνουν σε ύψος τα 6 μ.. Ο άξονας του σπηλαίου έχει μήκος σχεδόν 18 μ., το μέγιστο πλάτος είναι γύρω στα 7 μ., ενώ το ύψος του φτάνει τα 6 μ.. Η επιφάνεια που καλύπτει είναι γύρω στα 84 τ.μ..

Το σπήλαιο χρησιμοποιείται ως μαντρί για αιγοπρόβατα. Η κοπριά τους τραβά πολλά έντομα, ενώ χαρακτηριστική είναι η απουσία νυκτερίδων.

β) ΣΠΗΛΑΙΟ «ΚΑΤΣΟΥΝΑ ΙΙ» ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ (Α.Σ.Μ. 7015)

Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα με το προηγούμενο σπήλαιο ώστε να δικαιολογεί το χαρακτηρισμό «δίδυμα». Έχουμε κι εδώ όμοιο «αίθριο», όμοια μορφή των εξωτερικών τοίχων, όμοια μορφή αλλά και διαστάσεις εισόδου.

Στη δεξιά πλευρά του αιθρίου, δύο μικρές λιθωματικές κολόνες σχηματίζουν στο τοίχωμα μια τριγωνική εσοχή που θυμίζει τζάκι (φωτ. 04/2).

Στα 4,5 μ. από την είσοδο, υπάρχει ένα «σκαλί» (πιθανώς τεχνητό) ύψους περ. 0,5 μ., το οποίο όμως δεν εκτείνεται δεξιά ως το τοίχωμα, αφήνοντας έτσι το κοιλώμα που ανοίγεται εκεί (άλλη αξιοσημείωτη ομοιότητα) σε χαμηλότερο επίπεδο. Επάνω σ' αυτό, μία μικρή λιμνούλα σχηματίζεται από τα νερά της έντονης χειμερινής σταγονορροής.

Στο μέσα άκρο του κοιλώματος (12,5 μ. από την είσοδο), ένας τεχνητός τοίχος ύψους 1,65 μ. φράζει μία μικρή διακλάδωση, η οποία όμως, φαίνεται -με μία μικρή επιφύλαξη- να μη συνεχίζει.

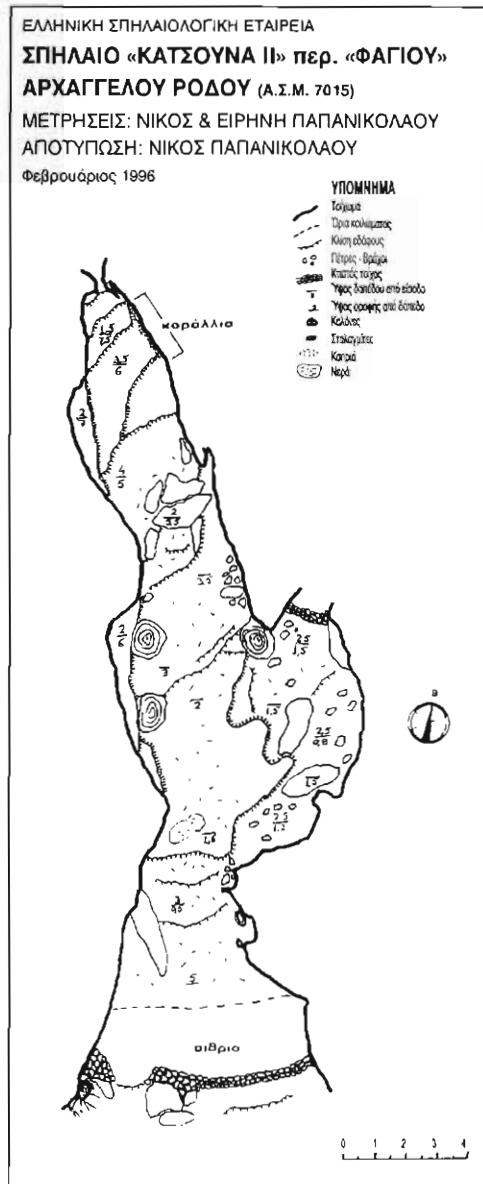
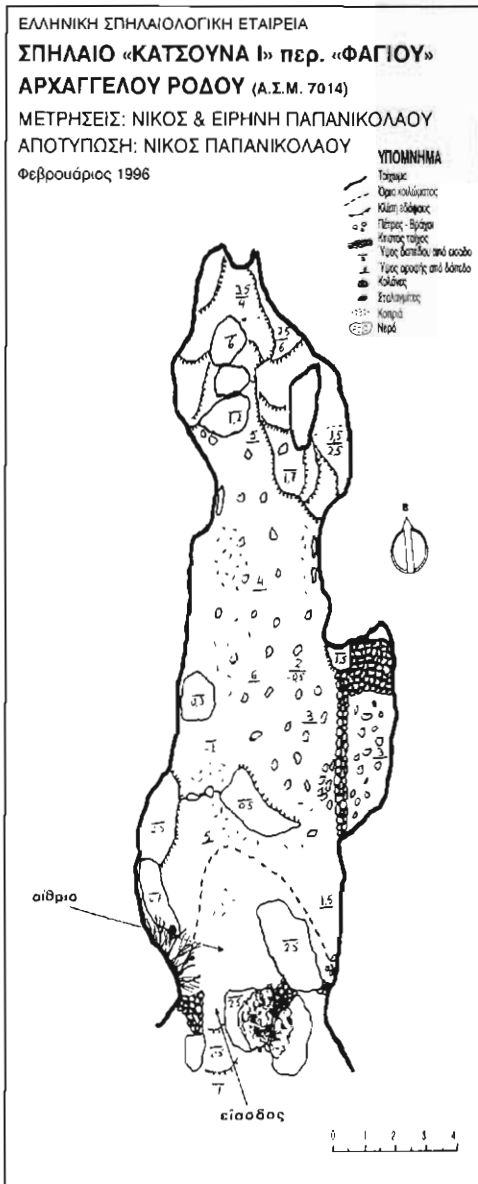
Στα αριστερά, στενά και δυσπρόσιπα πατάρια υψώνονται ως και τα 7 μ., ενώ στο βάθος συναντάμε την ίδια εικόνα του σωρού των ογκολίθων.

Το σπήλαιο καταλήγει σε μικρό φεγγίτη που «βλέπει» στην πίσω (B) πλευρά του υψώματος. Άλλος φεγγίτης που δημιουργήθηκε στην οροφή, δείχνει καθαρά τη διεύθυνση του ε-

πιπέδου της διάκλασης, μια μικρή, δηλαδή, απόκλιση αριστερά από το κατακόρυφο.

Ο διάκοσμος εδώ είναι πλουσιότερος από αυτόν του άλλου σπηλαίου, με αποκορύφωμα τους μικρούς κοραλλόμορφους σχηματισμούς που καλύπτουν το δεξιό τοίχωμα στο βάθος του σπηλαίου. Πολλοί, όμως, από τους σχηματισμούς μέχρι τα 12 μ. έχουν πρασινίσει.

Το μήκος του σπηλαίου φτάνει τα 23 μ., το μέγιστο πλάτος τα 7,5 μ. και το ύψος του πλησιάζει τα 10 μ., ενώ η επιφάνειά του είναι γύρω στα 96 τ.μ..

4. ΣΠΗΛΑΙΟ «ΜΑΥΡΟ ΝΕΡΟ» ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ (Α.Σ.Μ. 7019)

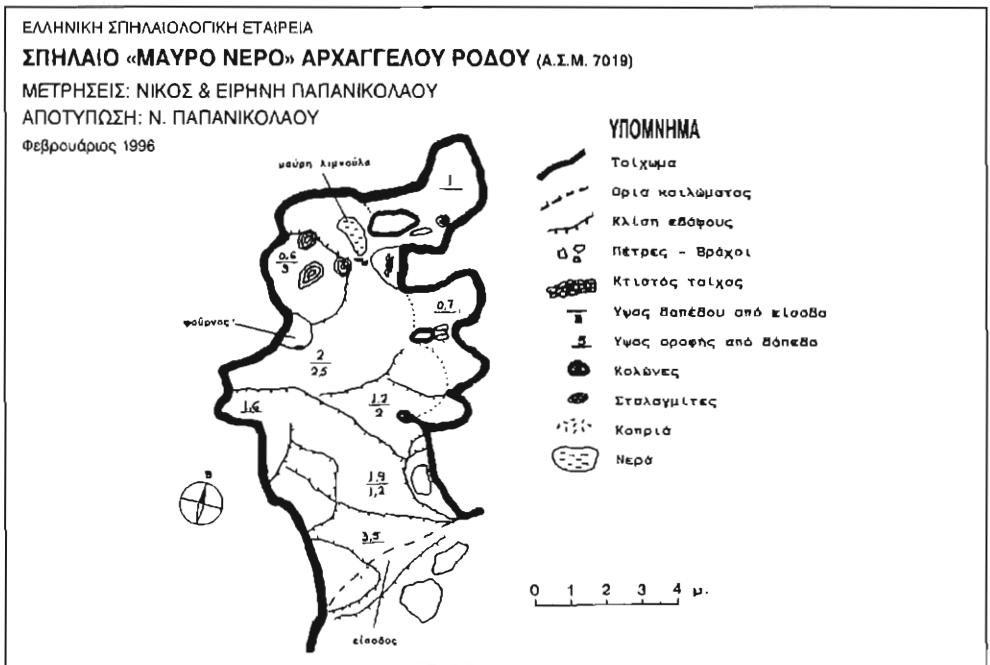
Θέση - Ονομασία: Το σπήλαιο βρίσκεται στη θέση *Αγ. Αβακκούμ*, μεταξύ των περιοχών *Κεραμί* και *Άνω Κλεισούρα*, στη Ν. πλευρά μικρού λόφου στους ΝΑ. πρόποδες του προφήτη *Ηλία*, σε υψόμετρο 235 μ.. Είναι η αριστερότερη από μία σειρά τεσσάρων κοιλοτήτων που φαίνονται περί τα 150 μ. δεξιά του δύσβατου δρόμου προς Κ. Κλεισούρα.

Δεν αναφέρεται από τους ντόπιους όνομα, έτσι η ονομασία είναι αυθαίρετη και οφείλεται στα μαυρισμένα από την κοπριά νερά της λιμνούλας κατά την πρώτη επίσκεψη.

Περιγραφή: Ανεβαίνοντας 1,5 μ. σε έναν ολισθηρό βράχο, βρισκόμαστε στην είσοδο, η οποία έχει διαστάσεις 5 x 3,5 μ.. Στα δεξιά παρατηρούμε ένα μάλλον τεχνητό κοίλωμα στο βράχο, σαν λεκάνη. Είναι σχεδόν κυκλικό, με διάμετρο γύρω στα 50 εκ. και βάθος γύρω στα 30 εκ.. Πιο μέσα και στα αριστερά, ξεχωρίζει το πλευρικό άνοιγμα ενός κούφιου σταλαγμίτη, που θυμίζει φούρνο. Στο βάθος δεξιά υπάρχουν δύο χαμηλά (0,8 μ.) περάσματα που όμως δεν συνεχίζουν πολύ. Η οροφή είναι σχετικά χαμηλή και το δάπεδο από σχεδόν μονοκόμματη σταλακτιπική επικάλυψη. Ο στολισμός είναι πολύ καλός για το μικρό μέγεθος του σπηλαίου και αποτελείται κυρίως από σταλαγμίτες και μικρά *gour*, ενώ σε υγρές περιόδους σχηματίζεται στο βάθος μικρή λιμνούλα. Δυστυχώς μεγάλο μέρος των σχηματισμών έχει πρασινίσει, καθώς το ηλιακό φως τις πρωινές ώρες είναι άπλετο.

Ο κύριος άξονας έχει προσανατολισμό από Ν. προς Β. και μήκος 11 μ.. Το μέγιστο πλάτος είναι 7 μ., ενώ το ύψος δεν ξεπερνά τα 2 μ.. Το σπήλαιο καλύπτει επιφάνεια 50 περίπου τ.μ..

Η αίθουσα είναι ακατάλληλη για μαντρί λόγω του επικλινούς λιθωματικού δαπέδου, αλλά τα κασίκια της περιοχής βρίσκουν συχνά εδώ καταφύγιο, έχοντας λειάνει με τα νύχια τους το δάπεδο επικίνδυνα.

5. ΣΠΗΛΛΑΙΟ «ΓΟΥΡΝΑ» ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ (Α.Σ.Μ. 7012)

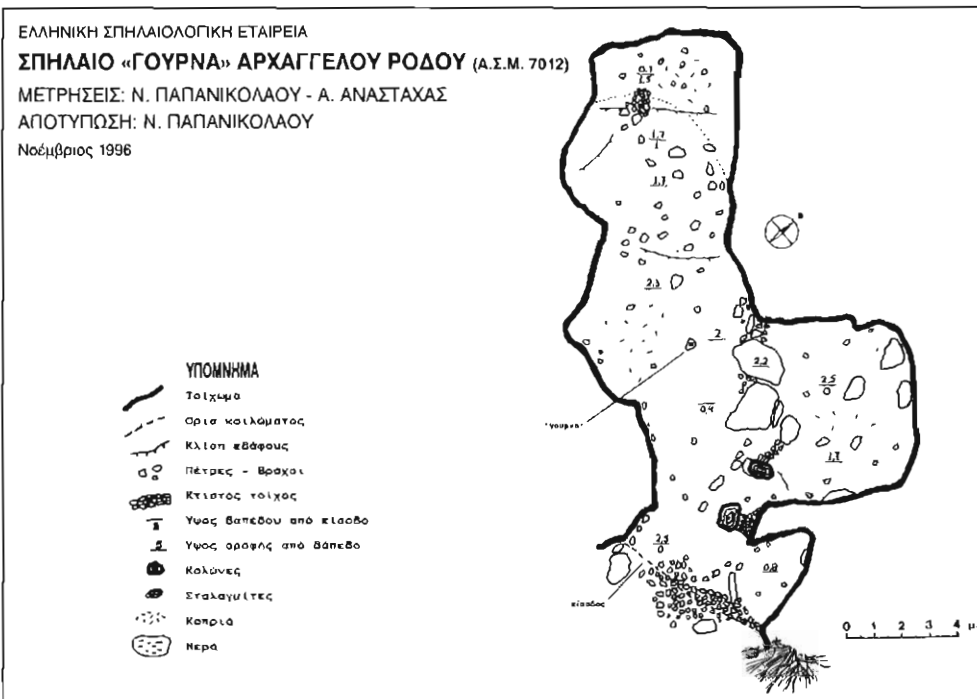
Το σπήλαιο βρίσκεται στην περιοχή Κλεισούρα, στη ΝΑ. πλευρά του Προφήτη Ηλία και συγκεκριμένα στη θέση *Μάντρες Μπέρδη*, στα δεξιά του δρόμου προς Κλεισούρα και σε μικρή απόσταση από το σπήλαιο «Μαύρο Νερό», σε υψόμετρο περί τα 250 μ..

Η είσοδος του, πλάτους 6 μ. και ύψους 2,5 μ., «βλέπει» προς Ν. και το μεγαλύτερο μέρος της περιορίζεται από βράχους και μια παλιά, χαμηλή (ή μισογκρεμισμένη) ξερολιθιά. 4 μ. πιο μέσα, το σπήλαιο ανοίγει προς τα δεξιά, σχηματίζοντας ένα χώρο 6,5 x 5 μ. με μέγιστο ύψος 2,5 μ., που χωρίζεται με μία κολόνα, μερικούς ογκολίθους και στοιβαγμένες πέτρες. Μετά τα 10 μ. το σπήλαιο στενεύει και πάλι, με το πλάτος του να κυμαίνεται μεταξύ 4 και 7 μ.. Από τα 16 μ. το ύψος της οροφής αρχίζει να χαμηλώνει, ώσπου η αίθουσα τελειώνει στα 20 μ..

Το όνομα είναι αυθαίρετο και οφείλεται σε μια πέτρα που έχει «φαγωθεί» από τη σταγονορροή και ξεχωρίζει στο μέσο του θαλάμου, 8 μ. από την είσοδο. Είναι όμως πιθανό να ταυτίζεται με αυτό που ο Φωτίου αναφέρει ως *Σπήλαιο Μικαλά Πατσάν II*. Στην περίπτωση αυτή, αναφέρεται μικρός αριθμός από άβαφα όστρακα.

Το σπήλαιο χρησιμοποιείται ως μαντρί και κατά συνέπεια, το δάπεδό του καλύπτεται από κοπριές. Ο αέρας και το ηλιακό φως μπαίνουν άνετα ως το βάθος του, με αποτέλεσμα την παραμόρφωση και το πρασίνισμα των λιγυστών λιθωματικών σχηματισμών.

Ο κεντρικός άξονας έχει μήκος 20 μ. και διεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ. (310°), ενώ το μέγιστο πλάτος φτάνει τα 12 μ. και το ύψος δεν ξεπερνάει τα 2,5 μ.. Το εμβαδόν του χώρου είναι 135 τ.μ.. Η θερμοκρασία στο εσωτερικό ήταν στις 23.11.96, 22°C.

6. ΣΠΗΛΛΑΙΟ «ΚΟΥΖΙΑ» ΚΟΛΥΜΠΙΩΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ (Α.Σ.Μ. 7016)

Θέση: Το σπήλαιο βρίσκεται στην ομώνυμη θέση στη Β. πλευρά του υψώματος της *Τσαμπίκας*, πάνω από τον οικισμό των Κολυμπιών. Από τον κεντρικό δρόμο των Κολυμπιών με τους ευκαλύπτους, παίρνουμε τον πρώτο μεγάλο δρόμο δεξιά και τον ακολουθούμε ως το τέλος. Εκεί αρχίζει ανηφορικό μονοπάτι που ανεβαίνει ως τη φάτνη της *Τσαμπίκας*. Γύρω στα 300 μ., περνάμε ακριβώς μπροστά από τη είσοδο του σπηλαίου, η οποία, άλλωστε, φαίνεται και από τα Κολύμπια.

Περιγραφή: Η είσοδος είναι χαμηλή αψίδα, πλάτους 5 μ. και ύψους 2,5 μ.. Από κοντά, διακρίνουμε και μια δεύτερη, στα δεξιά της πρώτης, με πλάτος 3,5 μ. και ύψος 0,8 μ.. Μπαίνοντας από την κύρια είσοδο, ανεβαίνουμε αμέσως 1 μ. ψηλότερα, στον *χαμηλό προθάλαμο* ο οποίος «κόβεται» 7 μ. πιο μέσα, από έναν κοντρό σταλακτίτη για να συνεχίσει πίσω του άλλα 6 μ. ως *διάδρομος του πηγαδιού*. Χαρακτηρίστηκε έτσι γιατί στο τέρμα του ανοίγεται ένα στενό πέρασμα που αμέσως γυρίζει σχεδόν κατακόρυφα προς τα επάνω, μέσα σε κροκαλοπαγές πέτρωμα.

Δεξιότερα, περνάμε στον κεντρικό προθάλαμο, 0,5 μ. ψηλότερα από τον προηγούμενο, όπου ανοίγεται και η δεύτερη είσοδος που αναφέραμε. Στην εσωτερική του πλευρά και κάπου 1 μ. ψηλότερα ανοίγεται ο ψηλότερος θάλαμος διαστάσεων 10 x 8 x 2 μ.. Ακόμη δεξιότερα, από ένα χαμηλό ($\approx$ 1 μ.) πέρασμα πλάτους 4 μ., μπαίνουμε σε μια «αποκομμένη» αίθουσα 10 x 9 x 2,5 μ., την τελευταία του σπηλαίου.

Ο προσανατολισμός της εισόδου είναι από Β. προς Ν., αλλά ο μεγαλύτερος άξονάς του (23 μ.) έχει διεύθυνση από Α. προς Δ.. Το σπήλαιο καλύπτει έκταση γύρω στα 220 τ.μ..

Το εσωτερικό του είναι πολύ φωτεινό, με εξαίρεση την τελευταία αίθουσα. Ο αξιόλογος - κάποτε - διάκοσμός του είναι σήμερα αλλοιωμένος σε πολύ μεγάλο βαθμό και παρουσιάζει πρασινάδες σε πολλά σημεία, λόγω του φωτισμού. Οι παλιές λιθωματικές μορφές έχουν αξιόλογο μέγεθος, γεγονός που κάνει πιθανό το ευδεχόμενο να ήταν μικρότερη η είσοδος και να κατέπεσε μέρος της αργότερα, αφήνοντας το φως και το διοξείδιο του άνθρακος να καταστρέψουν το μικροκλίμα, φέρνοντας το στολισμό στη μορφή που βλέπουμε σήμερα.

Το όνομα προέρχεται μάλλον από το επαγγελματικό (;) κουζίνας < κουζί (Ροδ.) = μικρή βυτίνα (σταμνί). Στην Καταβιά βρίσκεται επώνυμο Κουζοπούλης (πιθ. Κουζοπώλης).

7. ΣΠΗΛΛΑΙΟ «ΣΑΚΕΛΛΑΡΗ» ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ (Α.Σ.Μ. 7022)

Το σπήλαιο βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή Στεγνών Αρχαγγέλου, στα αριστερά του δύσκολου δρόμου προς Κεραμί, 200 μ. μετά τη θέση Λαφτήρα. Πρόκειται για ένα χώρο 36 τ.μ., με κύριο άξονα από Β. προς Ν., μήκους 12 μ., πλάτους 2,7 – 3,8 μ. και μεγίστου ύψους 4,5 μ., χωρίς διάκοσμο. Ο χώρος δεν παρουσιάζει κλίση και μόνο το τελευταίο 1 μ. του είναι τεχνητά υπερυψωμένο κατά 1 μ.. Στην είσοδο (2,5 x 2,5 μ.) υπάρχουν υπολείμματα της ξερολιθιάς που κάποτε περιόριζε το πλάτος της. Το δάπεδο είναι οριζόντιο. Δεν υπάρχει στολισμός, αλλά πολλή κοπριά από τη φύλαξη αιγοπροβάτων.

Στο σπήλαιο βρέθηκε κεραμική δύο ποιοτικών κατηγοριών, όμοια με τη φάση II του Κουμέλλου, καθώς και ένας μυλόλιθος από φαμμίτη. Στο πλάτωμα που σχηματίζεται μπροστά από την είσοδο βρέθηκαν όστρακα νεολιθικών αγγείων.

8. ΟΡΥΓΜΑ «ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ Ι» ΑΦΑΝΤΟΥ (Α.Σ.Μ. 7018)

Θέση: Βρίσκεται στην περιοχή Πύμαχα Αφάντου, στην πρώτη οδική είσοδο του χωριού. Η ορθότερη γραφή θα ήταν μάλλον Πίμαχα (επίμαχα), τοπωνύμιο γνωστό και αλλού για κτήματα αμφισβητούμενης κυριότητας. Στη Ν. πλαγιά του λόφου Μέσα Τραπεζία, μια συστάδα από πυκνές καλαμιές κρύβει την είσοδο του ορύγματος.

Ιστορικό: Οι παλιότεροι λένε πως κατασκευάστηκε επί Τουρκοκρατίας. Φήμες τοποθετούν την άλλη του έξοδο στα Μαριτσά (!). Άλλες ιστορίες θέλουν τους επίδοξους εξερευνητές του να μη βγαίνουν ζωντανοί. Έτσι, παρόλο που η είσοδός του είναι γνωστή και το νερό του ποτίζει παρακείμενα χωράφια, κανείς, πριν την είσοδό μας, δε γνώριζε τίποτε για το εσωτερικό της «Τρύπας».

Δύο χρόνια μετά την πρώτη εξερεύνηση, κάποιος Ιταλός ανέφερε στον κ. Κ. Παραγκαμιάν του Τ.Τ. Κρήτης της Ε.Σ.Ε. κάποιο σπήλαιο στην περιοχή Αφάντου, με την ονομασία «Παράδεισος» (*Grotta del Paradiso*). Σε επικοινωνία που είχα με τον κ. Παραγκαμιάν, μου είπε ότι βρήκε στοιχεία σε παλιό ιταλικό βιβλίο του βιολόγου Alessandro Ghigi, μαζί με ένα σκαρίφημα που έμοιαζε περισσότερο να δείχνει τεχνητή σήραγγα. Αυτό, μαζί με το γεγονός ότι η περιοχή κάτω από το ορύγμα ονομάζεται *Παραδείσι*, βεβαιώνει ότι πρόκειται για την ίδια κατασκευή. Στο παραπάνω βιβλίο αναφέρεται πως βάσει των ερευνών Ιταλών επιστημόνων (Dott. Brian & Soleri), η κατασκευή του ανάγεται στη Ρωμαϊκή εποχή.

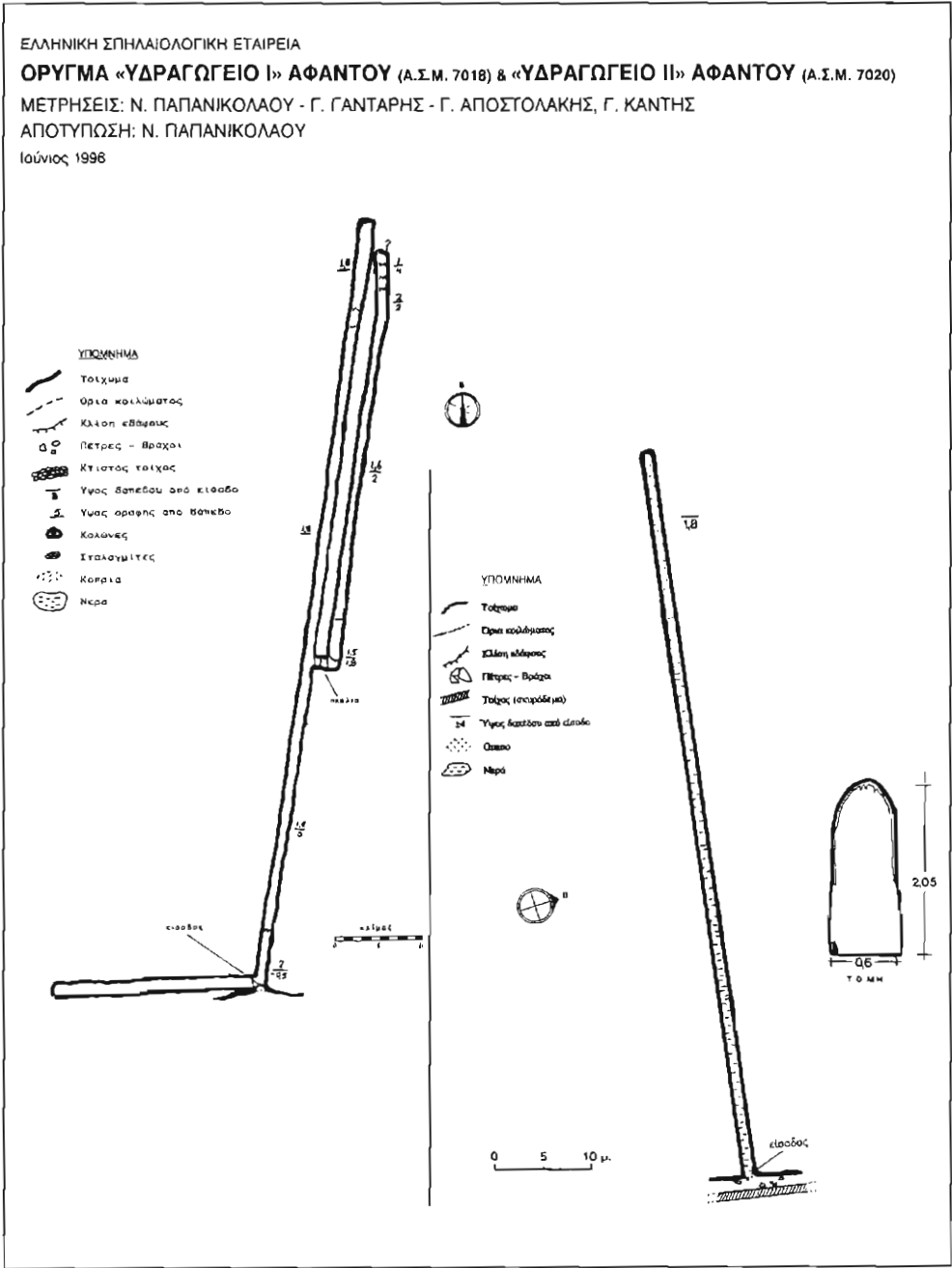
Περιγραφή: Από την περιγραφή της εισόδου στο εν λόγω βιβλίο, συμπεραίνουμε πως αυτή ήταν μεγαλύτερη και ένα τμήμα της προφανώς κατέπεσε. Εδώ υπάρχει συγκεντρωμένο νερό, που φτάνει σε βάθος τα 0,7 μ.. Ο πυθμένας του καλύπτεται με λάσπη από άργιλο και guano. Καθώς προχωρούμε προς το εσωτερικό η στάθμη χαμηλώνει, για να συναντήσει το δάπεδο στα 60 μ.. Το μήκος του κεντρικού διαδρόμου είναι 86 μ. και παρουσιάζει μικρή (5°) κάμψη προς τα αριστερά κατά το μέσο του. Το τέλος του είναι καλοφτιαγμένο, σαν τοίχος. Δεξιά και αριστερά σε όλο του το μήκος υπάρχουν ανά 2 περίπου μ. μικρές εσοχές σε ύψος 1,5 μ., όπου μάλλον έμπαιναν λύκνοι. Στα 34 μ. υπάρχει διακλάδωση που ανεβαίνει δεξιά με δύο σκαλιά περί τα 2 μ. ψηλότερα και συνεχίζει παράλληλα και ως το ίδιο βάθος με τον κεντρικό διάδρομο, αλλά τελειώνει σε σωρό χωμάτων που γεννά την απορία αν πρόκειται για ξαφνική εγκατάλειψη του έργου ή μεταγενέστερη πτώση της οροφής. Στο επάνω σημείο της διακλαδώσεως διακρίνονται ίχνη μεταγενέστερων επεμβάσεων για τη στήριξη της οροφής, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει πυρίμαχος πλίνθος συγχρόνου τύπου.

Από την είσοδο ξεκινάει επίσης και ένας κλάδος προς τα αριστερά με μήκος 19,5 μ.. Αυτός είναι στο μεγαλύτερο μέρος του στεγνός, ενώ στο τέλος του συναντούμε λίγους μικρούς σταλαγμίτες.

Η διάνοιξη του ορύγματος έγινε σε ανοικτόχρωμο ασβεστομιγή άργιλο (μάργα), του Νεογενούς. Η διατομή του είναι αψιδωτή με ύψος περί τα 2 μ. και πλάτος 70-80 εκ.. Ίχνη διάβρωσης υπάρχουν πολύ λίγα, ενώ σε μεγάλο μέρος του ο κεντρικός διάδρομος έχει «κτυθεί» με σταλακτιτικό υλικό, με αρκετούς μικρούς σταλακτίτες στην οροφή. Σε κάποια σημεία το κάλυμμα αυτό έχει αποκολληθεί στο κάτω μέρος των τοικωμάτων εξαιτίας αφενός του νερού στο δάπεδο και αφετέρου της διείδυσης ριζών σε μεγάλη έκταση.

Αξιοσημείωτος είναι και ο προσανατολισμός του άξονά του, με ελάχιστη απόκλιση από τη διεύθυνση Ν – Β.

Εξερεύνηση: Τη θέση της εισόδου μας υπέδειξε ο Φ. Δρακίου και στην ομάδα που πραγματοποίησε την πρώτη εξερεύνηση – μέτρηση συμμετείχαν, εκτός από τον γράφοντα, οι Γ. Αποστολάκης, Γ. Γάνταρης και Γ. Καντής.

Μικροπανίδα: Ο Ghigi εκφράζει την έκπληξή του για την ανακάλυψη ενός ισοπόδου, του *Philoscia cellaria* εδώ, ενώ το είδος αυτό έχει βρεθεί μόνο στη Δ. Μεσόγειο. Στο ίδιο βιβλίο αναφέρεται μεγάλος αριθμός νυκτερίδων (200 με 300 - από 2 είδη), αλλά εμείς βρήκαμε γύρω στις 20. Αράχνες και δίπτερα προσελκύονται από την υγρασία της εισόδου.

Το όρυγμα συλλέγει τα νερά του ορίζοντα («μηνρία» κατά το τοπικό ιδίωμα), τα οποία διαφορετικά θα πήγάζαν σε αναρίθμητα διαφορετικά σημεία, χωρίς να αφήνουν κανένα περιθώριο εκμετάλλευσης. (Παρόμοιες αρδευτικές κατασκευές στις Καλυθιές, οι ντόπιοι τις ονομάζουν «απολέμους»).

Διαστάσεις: Το συνολικό μήκος των διαδρόμων του ορύγματος είναι 158 μ., τα οποία καλύπτουν επιφάνεια 115 τ.μ..

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. E. BILIOTTI-A. COTTRET: «L' ile de Rhodes» Μετ. Μαλλιάρικη - Καραβοκυρού.
2. ALESSANDRO GHIGI: «Ricerche faunistiche nelle Isole Italiane del' Egeo» Arch. Zool. Ital, Vol XIII (1929).
3. Π. ΚΡΗΤΙΚΟΥ: Πατμιακά Τοπωνύμια, Δωδεκανησιακόν Αρχείον, τ. 1, (1955).
4. Χ.Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ: «Ιστορία της Ρόδου» (Β' έκδοση, Αθήνα, 1994, Επίμετρο).
5. Χ.Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ: «Το Τοπωνυμικό της Ρόδου (Β' έκδοση, Ρόδος, 1996).
6. ΑΔΑΜ. ΣΑΜΨΩΝ: «Η νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα» (Αθήνα, 1987).
7. Κ.Φ. ΦΩΤΙΟΥ: «Η Ηγεμονία της Ρόδου στη Μεσόγειο» Δωδεκανησιακά Χρονικά, Τόμος ΙΓ' (Αθήνα, 1989).
8. Κ.Φ. ΦΩΤΙΟΥ: «Οι ακροπόλεις Ρημόκαστρο και Σαραντάπηκος - Πολιτιστικά των Καλλιθίων» (Ρόδος, 1990).